

МОВНИЙ СВІТ БОРИСА ХАРЧУКА

УДК 81'42=161.2
ББК 81.03+83.3 (4 Укр)

Марія Заборна (Тернопіль)

АСОЦІАТИВНИЙ АСПЕКТ ХУДОЖНЬОЇ КАРТИНИ СВІТУ БОРИСА ХАРЧУКА

Представлено асоціацію як основу формування макрообразів у художній картині світу митця. Простежено закономірності відтворення в художньому тексті асоціативного осмислення дійсності.

Ключові слова: асоціація, асоціативна діада, актуалізатор, асоціат, асоціативна база, картина світу, макрообраз.

Актуалізація в науковій парадигмі останніх двох десятиліть когнітивної лінгвістики навела нові фокуси в площині аналізу художнього тексту, який почав усвідомлюватись як фіксатор ментальних процесів автора, чиє світобачення формує індивідуальний письменницький стиль. У контексті такого когнітивно-ментального підходу художній текст „осмислюється як складний знак, що виражає знання письменника про дійсність, які втілені в його творі у вигляді індивідуально-авторської картини світу” [2, 24]. Відповідно окреслюється поняття художньої картини світу як реконструйованої письменником реальності, що стає посередником між ним та пізнаваною дійсністю. Будучи вербально вираженою, художня картина світу представляє мову як засіб перетворення дійсності в суб’єктивну реальність. У мовних конструкціях відтворюється пізнавальна діяльність суб’єкта, вони виступають втіленням його світобачення, репрезентують

ментальний простір осягнених смислів та експлікують шляхи їх осягнення.

У системі знань про пізнавальний досвід людства здавна привертає увагу феномен асоціативної психічної діяльності людини. На цій основі виділяється асоціація як динамічний тимчасовий нервовий зв'язок між двома й більше психічними явищами (відчуттями, уявленнями, почуттями, думками, образами тощо) [6, 235]. Посаднання в одне ціле різнотипних явищ відбувається на основі внутрішнього усвідомлення їх подібності, суміжності чи контрасту, що позначається на виділенні відповідних трьох типів асоціації [5, 27]. Таке інваріантне розуміння основи асоціації передбачає суб'єктивну варіативність у плані бачення подібності, суміжності, контрасту. Ці варіанти становлять індивідуальні мікросвіти, в кожному з яких оригінально співіснують одні й ті ж буттєві об'єкти, що утворюють різні асоціативні діади, які чи не найкраще дозволяють інтуїтивно пережити цілісність буття. В окремі асоціативній діаді виділяється, з одного боку, актуалізатор як фрагмент дійсності, що пізнається суб'єктом, з іншого, – зумовлений ним асоціат. Асоціат входить у систему фонових знань суб'єкта. Його поява суб'єктивно-індивідуальна й засвідчує оригінальність психічного життя кожної людини. Система асоціатів утворює асоціативну базу конкретного суб'єкта пізнання. Сама ж асоціація усвідомлюється як один із способів моделювання відтвореної в мовних одиницях індивідуальної картини світу.

Асоціація за подібністю на рівні мовної репрезентації корелює з порівняльними структурами. Підставою для цієї тези слугують такі міркування. Зв'язок одного стану мислення з іншим активує пізнавальну діяльність. Зокрема, поява асоціата детермінує наступну когніцію, що зводиться до встановлення подібності двох предметів, явищ чи ситуацій. Тим самим суб'єкт пізнання реалізує когнітивну модель порівняння, де виокремлюються: а) об'єкт порівняння (те, що порівнюють); б) еталон порівняння (те, з чим порівнюють); в) спільна ознака порівняння [3, 8]. Врешті, пізнавальна порівняльна діяльність суб'єкта втілюється в порівняльній конструкції, що виступає елементом мовної системи. При цьому складові асоціативної діади узгоджуються з компонентами порівняльної конструкції. Відповідно простежуються паралелі: актуалізатор – об'єкт порівняння, асоціат – ета-

лон порівняння, підстава для асоціації – спільна ознака порівняння. Таким чином, конструювання порівняльних одиниць стає виявом буття в мові людини, яка виступає суб'єктом асоціативного пізнання й творцем асоціативної картини світу. Одним із підходів до розуміння такої картини є аналіз порівнянь, представлених у площині художнього тексту.

Мета цієї статті – виявити особливості асоціативного осмислення дійсності як засобу формування художньої картини світу в тексті роману Бориса Харчука „Неслава”. Відповідно до мети ставляться завдання: 1. Відтворити втілену в структурі порівняльних конструкцій систему асоціативних діад індивідуально-авторської картини світу письменника. 2. Окреслити тематичну варіативність еталонів порівняння як репрезентантів асоціативної бази. 3. Простежити вияви творчої індивідуальності митця в суб'єктивному встановленні подібності асоціативно співвіднесених фрагментів його картини світу.

Відображення в художньому тексті асоціативного осмислення дійсності пов'язується з лексико-семантичною організацією його порівняльних конструкцій. Дотичність порівнянь до асоціювання підтверджують ізоморфні з ними реченнєві структури, марковані предикатною лексемою *асоціюватись*. Наприклад: *Він [Подолян] каже про себе, що самостійний, що в нього тільки й рідні – бабуся. Її образ асоціюється мені з медом, баночкою липового пахучого меду, який Юрко поставив на підвіконні*. Конструкції на зразок наведеної можна трансформувати в порівняльні, де функціонують ті ж актуалізатор (*бабуся*) та асоціат (*баночка меду*): *Своїм внутрішнім зором я бачу бабуся, як оту баночку липового пахучого меду на підвіконні*. Така трансформація виявляє ізоморфність розглядуваних структур і підтверджує правомірність аналізу порівняльних конструкцій для виявлення специфіки асоціативного осмислення дійсності індивідом.

Текст роману Бориса Харчука представляє систему побудованих на основі асоціативного відношення порівняльних одиниць, яку утворюють: 1. Сполучникові порівняння, сконструйовані за моделями: а) складнопідрядного порівняльного речення: *Мелькають сині кісники [дівчини], наче хтось витяг їх із чистого неба та й вплив їй у коси*; б) порівняльного звороту: *З верб капле листя, як мед у калюжі*. 2. Безсполучникові порівняння, що усвідомлюються як: а) конструкції з орудним порівняльним:

Його чуб – *кінською гривною*; б) структури зі зв'язковими синсемантичними словами: *Хазяї – Павло-коваль і його жінка Наталка – люди сумирні й сердечні. Він круглолиций, тому скидається на годованого kota. А вона, навпаки, зобиджена, стирчить гостренький носик, а тому схожа на якусь пташку*; в) речення з модально-порівняльними частками: *Облуплена каплиця, обеліски, похилі хрести і високі червоні тумби із бляшаними п'ятикутниками ніби стоять на варті*; г) заперечно-компаративні сполуки: *Я не забуду, як Арсен Громадюк ховав свого товариша. То був не похорон – траур землі*. Водночас усталена в лінгвістиці думка про те, що „порівняння є основою утворення метафори” [4, 77], яку здавна прийнято розглядати як „скорочене порівняння” [1, 280], мотивує увагу до функціонування в тексті роману метафоризованих порівнянь, організованих за моделлю речень тотожності. Так, наприклад, структури *У коханні рівності нема, бо воно – мука безсилля. Життя – маховик, і якщо вже розкрутиться, то розкрутиться* семантично співвідносні з типовими порівняльними конструкціями на зразок *Кохання схоже на муку безсилля. Життя – як маховик*.

Об'єкт та еталон порівняння, позначаючи актуалізатор та асоціат, виступають певними фокусами, навколо яких формуються асоціативно-сміслові мережі, що лежать в основі творення художнього світу митця, якому властивий паралелізм уяви. З одного боку, в його світі актуалізуються логіко-понятійні універсалії художнього мислення загалом. У своїх конкретних вербальних реалізаціях вони узгоджуються з внутрішнім та зовнішнім автопортретом; зовнішнім обліком, психофізичними станами та емоційними переживаннями персонажів; з буденними й побутовими предметами, картинами та подіями; з природними явищами й процесами. З іншого боку, в уяві письменника ці універсалії викликають синхронно пов'язані з ними асоціати, внаслідок чого формуються асоціативні діади. Вербалізуючись у порівняльних структурах, вони створюють побудовані на основі асоціацій художні макрообрази тексту. Пізнання механізму творення макрообразів зводиться до представлення системи асоціативних діад, що є одним із фрагментів індивідуально-авторської картини світу Бориса Харчука. З огляду на це актуалізуються паралелі: 1. Людина в реальному вимірі – людина в уявному плані: *Завкафедрою Заборський у високих мисливських чоботах*,

з вінком цибулі на шії. Кремезний чоловічище, тербищить не тільки широкі корзини, а й наче хоче посадити в одну з них свою мізерну жіночку. 2. Людина – довкілля: На маминому обличчі тінь здивування й непевності. – Він – ваш колега, Подолян? – не встигає стулити рота, губи, ніби кінчики годинникових стрілок, які не можуть попасти одна в одну. 3. Актуальні події, стани, образи в житті людини – типові події, стани, образи: Її [маму] поховали за цвинтарем: стратилася, душогубниця. І не поставили хреста. А бабуся Хавронька стала купати мене, як купують сліпе цуценя, кидаючи його в воду. 4. Реальна картина довкілля – вигадана картина: Перед чайною – щит-афіша. Кричить кострубатими, наче виведеними сажею, літерами: „Волга-Волга”. 5. Картина довкілля – картина довкілля: М'яч стукнувся об стовбур, підкотився до моїх ніг. Круглий, надутий, лежить, як гарбуз. 6. Довкілля – людина: Жовтий листок із темними прожилками, як людська долоня, пах бентегою, гоїднувся, поплив. Порядок представлення паралелей враховує частоту їх реалізації в тексті роману. Це дає підстави стверджувати, що в картині світу Бориса Харчука асоціація, як правило, слугує основою для осмислення буттєвих вимірів людини.

Водночас побудована на основі асоціації образна художня картина світу значною мірою увиразнюється особливостями скоординованих з асоціатами еталонів порівняння. Якщо об'єкт порівняння представляє певний фрагмент світу, актуалізатор, то еталон порівняння розширює межі пізнаваного світу й дозволяє побачити органічний зв'язок всього зі всім. Тим самим еталон порівняння слугує джерелом збагачення об'єкта пізнання. Відповідно осмислення тематичної варіативності еталонів порівняння дозволяє реконструювати систему асоціатів, що утворюють асоціативну базу суб'єкта пізнання та репрезентують спектр його бачення дійсності, рівень концентрації його свідомості.

Художній мікросвіт Бориса Харчука насичений макрообразами, в основі яких виступають: 1. Ментальні та психофізіологічні стани людини: *Студентство тихе, сором'язливе. Не задають каверзних запитань, ніби їм усе зрозуміло. Найкумедніше поводив себе Вишневський. Бачачи, що всі принишкли і поопускали голови, він теж опустив свою. Але його мовби щось почало різати у вухах. Він заколувався то в одному, то в другому пальцями, ніби вуха забилися сіркою.* 2. Гра авторської уяви:

Хвилину-другу слухаю дивні шелести, **неначе хтось крадеться під вікном і хоче постукаєти**. 3. Екстраординарні та ірреальні ситуації: – Ви до нашого директора? – запитала адміністраторка, розглядаючи мене, **ніби я була гола**. Все, рішуче все тут мені не сподобалося. Велике місто, гарне місто блимало на мене підсліпувато, валилося на мене своїми величезними будинками, і **я вже ніби чув по собі похоронну музику**. 4. Релігійні та міфічні поняття: Підлога вихитується під ногами, будівля поскрипує, пливе, **наче Ноїв ковчег**. 5. Уособлення тваринного світу та неживої матерії: Не люблю задухи. Земля ніби підпряжена, її навіть покидають **жайворони**. Здіймаються вгору, тріпотять крильцями, **неначе хочуть остудити**. Тричі мигнула лампочка, я сінника – на скриню, шурхаю під рядно, а в руки книжку. Але **літери** випливають, втікають із книжки, всакають до мене під рядно, **ніби їм холодно**. 6. Явища природи, рослинний і тваринний світ: У мене був дядько Сулима. Я його трохи знав: мовчун і вайдуватість. Не людина, а **хмара, яка тайть у собі грозу**. Оженився мій батько і втретє. На цей раз його жінкою була полячка Регіна. Білява, **як льон**. Ноги в капці, ступаю, **наче підковане ведмежа**. 7. Об'єкти навколишньої дійсності: Стаю на педаль, підпихаюся, задираю ногу, щоб всістися, а передача не бере. Круть-круть, ноги, **як млинок**, а велосипед не падає.

Частота реалізації еталонів порівняння засвідчує такі характерні риси асоціювання Бориса Харчука, як антропоцентричність та космогонізм. З одного боку, в його асоціативній базі домінують асоціати, пов'язані з поведінкою людини за певних життєвих обставин. Зазвичай такі асоціати-еталони усвідомлюються як гіпотетична умова актуальних подій. Відповідно в конструкціях на зразок *Він сидить гордовито, **неначе виставився напоказ, продає себе***. Вона не озивається, простує, **ніби квапить**ся реальна ситуація асоціюється з тою, якою вона могла би бути за наявності певної умови, представлені в еталонній ситуації. У результаті актуалізується імпліцитний зміст, що співвідноситься з еталонним, як можливий наслідок з умовним станом справ. Для порівняння: *Він сидить гордовито, **як сидів би, коли б*** виставлявся напоказ, продавав себе. Вона не озивається, простує, **як не озивалася б і простувала, якби спішила**. Окрім цього, в побудованих на основі асоціації порівняльних конструкціях може формуватись зміст, що співвідноситься з

еталонним, як уявна дія з її метою. Наприклад: *Він протирає свої окуляри в роговій оправі, ніби хоче побачити мене ще ближче*. Порівняй: *Він протирає свої окуляри в роговій оправі, як протирав би, щоб побачити мене ще ближче*. Таке асоціативне моделювання картини світу базується на життєвому досвіді митця, його спостережливості й таланті проникати в суть мотивації вчинків людей.

З іншого боку, антропоцентричність асоціювання Бориса Харчука доповнюється його космогонічністю. Пов'язані з людиною еталони на позначення довкілля виявляють асоціативне переживання Всесвіту як єдиного цілого, інтуїтивне відчуття паралелізму буттєвих виявів людини та різноманітних об'єктів живої і неживої матерії. У цьому плані в романі знаковим є мікротекст, де втілені в порівняннях та метафорах асоціації з різноплановими стихіями, природними елементами, представниками рослинного й тваринного світу, міфічними істотами, фізичними об'єктами й абстракціями зливаються в єдиний образ коханої дівчини: *А переді мною, у ворохобній темряві, – видиво. Спочатку бризнуло, як зірка. Бачу її: Олександрю-Олесю-Сяню... Гарна, мила, яка ж ти гарна! Твоя голівка, як те сонце у безхмарному небі. Твої коси – сонячне проміння. Ти заплела його у дві тугі коси, і вони нижче пояса. А твої брови – дуги-коромисельця, а під ними очі – сині криниці.*

Я дивлюся тобою.

Гарна, мила, яка ж ти гарна: Сяня-Олеся-Олександра... Твоя усмішка – весняне світання, бо твої губи наліті вишневим сходом. Твої зуби – дві найбіліші череди коштовностей цього світу і жодного фальшивого. Твоя шия з білої берези, висока. Стан твій тополиний. І сама ти – як тополя. А руки твої лебедині, кожен палець – материнська ласка. Ноги твої міцні, пружисті, як криця, що вільно згинається, не ламаючись.

Я дихаю тобою.

Нема тобі рівних. Ти – вірлиця, що снить небом і ночеє на високих горах під хмарами, а всі дівчата – лиш домашні куріпки. Твій голос дзвінкіший від солов'їного. Він мовби гірський потік, що співає, не втихаючи, аж котиться віддуння. А дівчата всі тихі, літня вода. Твоя смаглява шкіра пахне пшеницею і ноцями. І ситцеве платтячко на тобі ніби шовкове, золотом

шите. Ти – мавка, вся із золота, неба, трав і вітру. Її не спіймати і від неї не втекти. А всі дівчата – як приручені курітки...

Усвідомлення подібності між різними гранями дійсності, об'єднаними в один макрообраз, актуалізує проблему природи асоціацій, що лежать у його основі й виступають одним із засобів моделювання художньої картини світу. З огляду на це компаративно-метафоричний пласт роману Бориса Харчука „Неслава” відтворює такі різновиди асоціації за подібністю: 1) тексто-прецедентні; 2) фоново-досвідні; 3) сентенційні; 4) рецептивні; 5) оказіонально-світоглядні.

Поява асоціації може мотивуватись попереднім контекстом. Так, у тексті роману виокремлюються два фрагменти, які повторно виявляються в дистантно розташованих по відношенню до них текстових відрізках, де мотивують асоціації, що формують завершене у вигляді порівняння словесне втілення художнього образу. Для порівняння: 1) *Дзявкнув песик. Олеся тупнула на нього, з-під чобота цвіркнуло. // В цей час звідкись із-за печі чи з-під припічка повисмикувалися на довгих шиях голови малюків... Дядько тупнув на дітей, як Олеся було тупнула на песика, їх голови на тонких шиях поховалися.* 2) *Твориво – не поема, а шедевр! А було в ній ось що: на земній кулі – острів. А на тому острові височить висока гора. А на тій горі стоїть білокам'яна вежа. А у тій вежі живе-побивається Олеся. Кругом вода. Я сідлаю доброго коня, бовть – і у воду. // Я взявся вивчати не менше й не більше – діалектику. Я штурмував книги, наче на невидимому коні той невидимий острів, на якому білокам'яна вежа.*

Фоново-досвідні асоціації узгоджуються із закладеним у свідомості людини суспільним досвідом причиново-наслідкових зв'язків, що становлять фоніві знання індивіда. На цій основі при зображенні певного фрагменту дійсності Борис Харчук творить складні образи, де асоціатом актуальної ситуації виступає одна із можливих причин її реалізації. Наприклад: *Студентство тихе, сором'язливе. Не задають каверзних запитань, ніби їм усе зрозуміло.* Причиною ситуації *студенти не задають запитань* може бути те, що *студентам байдуже*, або *студентам нецікаво*, або *студентам усе зрозуміло*, чи *студенти побоюються викладача*. Із можливих варіантів художнє чуття автора обирає найбільш оптимальний для реалізації творчого задуму. Аналогічно

простежується вибір асоціата із ряду можливих у текстовому відрізку *Я жорстока, як життя! Що воно мені дало? Що? Воно в мене тільки забирало.* Для порівняння: *людина жорстока, тому що така її природа / життя було жорстоким до неї.*

З фоново-досвідними асоціаціями близькі сентенційні. Їх оригінальність мотивується особливістю людської психіки не сприймати нічого абсолютно новим й використовувати для осмислення нового типів, загальновідомі речі. Особливо актуальним це стає в тих ситуаціях, коли індивід формулює власні умовиводи, які претендують на статус сентенцій. Наприклад: *Людина не може жити без таємниці, як пташка без щибету. Пташка не приховує свого співу, але вона ховається співаючи.*

Антропоцентричність художньої картини світу Бориса Харчука узгоджується з домінуванням у ній рецептивних асоціацій, на основі яких творяться макрообрази, де поєднуються воедино фрагменти світу, що викликають подібні зорові, слухові й дотикові враження. Так, візуальні образи продукують порівняльні конструкції на зразок *Браму давно знято, і вона тепер – як тріумфальна арка. Горинь щойно замерзла першим льодком. І той льодок – як тонесеньке скло. В його [Лаврентія Павловича] обох руках – ремінні трофейні сумки: він, бідний, аж згинається. А перед ним весь час задкує завгосп, вертить головою, як гусак. Хазяї – Павло-коваль і його жінка Наталка – люди сумирні й сердечні. Він круглолиций, тому скидається на годованого kota. А вона, навпаки, зобиджена, стирчить гостренький носик, а тому схожа на якусь пташку.* Емоційно-аудіальне переживання передає структура *Він [Юрко] співав, як співають матері над колісками, не шкодуючи ласки.* Тактильні відчуття є основою асоціацій, представлених у таких порівняльних конструкціях, як *Я взяв її руку – п'ять пальців, кожен – як материнська ласка. Розмахнувся на всю силу: кольнуло в плечі, ніби відірвалася рука.*

Типізація підстав для виникнення асоціацій не заперечує суб'єктивності асоціювання. Як зауважила Н. Д. Арутюнова, „...людина не стільки відкриває подібність, скільки створює її. Особливості сенсорних механізмів та їх взаємодія з психікою дозволяють людині зіставити те, що не можна зіставити, і виміряти те, що не можна виміряти” [1, 364]. На цьому фоні текст Бориса Харчука представляє метафоризовані порівняння, побудовані виключно на оказіональних інтуїтивних асоціаціях, у яких поєднано несполучуване. Такі конструкції можна вважати своєрідними формулами внутрішнього досвіду письменника. Для прикладу: *Жінка – це чекання. Без прощань, без розлук. І*

після забуття. Навіть тоді, коли ні на що не сподіваєшся. Не треба гнівити долю: вона – дикий кінь, якого не загнудаєш і не вкоськаєш. **Провінція – баба Палажка і баба Параска.** Тому й епіграфом до результату оказіонально-світоглядного асоціювання може слугувати вислів Н. Д. Арутюнової: „Порівняння доступне будь-якій спостережливій людині, метафора – тільки майстрові” [1, 282].

Отож, асоціативне осмислення дійсності веде до творення макрообразів як елементів художньої картини світу письменника. Покладений у їх основу механізм поєднання актуалізатора та асоціата позначений суб’єктивністю, що узгоджується зі світоглядною позицією митця, індивідуально-авторською технікою асоціювання та природою його асоціацій. Водночас узагальнення стосовно конструювання асоціативних діад, формування асоціативної бази та визначення підстав для асоціювання фрагментів дійсності окреслюють перспективи для дослідження асоціації в контексті співвідношень між національно-мовною та індивідуальною (художньою, наївно-побутовою, науковою) картиною світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М.: „Языки русской культуры”, 1999. – I-XV, 896 с.
2. Девятова Н. М. Сравнение в динамической системе языка / Н. М. Девятова. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 320 с.
3. Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 496 с.
4. Кучеренко І. І. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики / І. І. Кучеренко. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 107 с.
5. Психология: словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Я. Ярошевского. – М.: Изд. Политиздат, 1990. – 494 с.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
7. Харчук Б. М. Неслава / Б. М. Харчук. – К.: Рад. письм., 1968. – 130 с.

Mariya Zaoborna. Associative aspect of Borys Kharchuk’s artistic worldview

An association has been presented as a basis of macroimages formation in artistic worldview of the artist. There have been traced reproduction patterns of associative comprehension of reality.

Key words: association, associative dyad, actualizer, asociat, associative base, worldview, macroimage.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2012 р.